

10 דקות של עיון – בין המצרים וצומות החורבן

ג. תלתא דפורענותא

הרב ישי אנגלמן

מנהג רוב קהילות ישראל להפטיר בשלוש השבתות שבין י"ז בתמוז לתשעה באב, ב'תלתא דפורענותא', שלוש הפטרות מיוחדות, הפטרות תוכחה ופורענות מעניינא דיומא. ההפטרה הראשונה היא הפטרת 'דברי ירמיהו', בתחילת ספר ירמיהו, השנייה היא הפטרת "שמעו דבר ה' בית ישראל" שבפרק ב' בירמיהו, והשלישית, הפטרת חזון, מהפרק הראשון בספר ישעיה. אולם, המנהג להפטיר בהפטרות המיוחדות הללו, בתקופת בין המצרים, אינו מובן מאליו. הרשימה של הקריאות וההפטרות המיוחדות למועדים השונים נמצאת במשנה ובגמרא בסוף מסכת מגילה, ומתוך סוגיית הגמרא שם ברור שבתקופת האמוראים בבבל, לא הכירו מנהג זה, או לכל הפחות לא נהגו להפטיר ב'תלתא דפורענותא'. הגמרא במגילה (לא, א) כותבת שכאשר ראש חודש חל בשבת מפטירים בהפטרת 'והיה מדי חדש בחדשו', וכפי שאנו נוהגים היום בכל ראש חודש שחל בשבת, להפטיר ב'השמים כסאי', שבסיומה הפסוק 'והיה מדי חדש בחדשו' (ישעיהו סו). עוד מוסיפה הגמרא שכאשר ראש חודש חל ביום ראשון, מפטירים ב'ויאמר לו יהונתן מחר חדש' (שמואל א, כ), גם זה, כפי שאנו נוהגים היום. על כך מוסיפה הגמרא שאם חל ראש אב להיות בשבת, לא מפטירים בהפטרה הרגילה של שבת ראש חדש, אלא ב'חדשיכם ומועדיכם שנאה נפשי', פסוק מתוך הפרק הראשון בספר ישעיה, דהיינו – ההפטרה שאותה אנחנו מפטירים בשבת השלישית של ימי בין המצרים, ולא בשבת ראש חודש אב, שהיא לעולם, השבת השנייה מתוך שלוש שבתות ימי בין המצרים. כיוון שלא מסתבר שלפי הבבלי מפטירים בשתי הפטרות זהות בשתי שבתות רצופות, גם בשבת ר"ח אב, וגם בשבת הסמוכה לתשעה באב, ברור שבבבל לא נהגו במנהג של הפטרות תלתא דפורענותא, שאכן, לא מוזכר בסוגיה במגילה, ובחרו בהפטרה מיוחדת לראש חודש המתאימה לראש חודש אב, כתחליף להפטרת 'והיה מדי חדש בחדשו', הפטרת 'השמים כסאי' הנהוגה בכל שבת ראש חודש.

ובאמת, הרמב"ם בספר התפלות שלו כותב את סדר ההפטרות של כל השנה וקובע גם הפטרות לשבתות של ימי בין המצרים, פרשות פנחס, מטות, מסעי ודברים, ולכל אחת מהן ישנה הפטרה הקשורה לתוכנה של פרשת השבוע עצמה, כמו בכל שבת, ולא הפטרה מיוחדת לימי בין המצרים. בהלכות תפילה (יג, ד), הרמב"ם מביא את דין הגמרא שבראש חודש אב שחל להיות בשבת מפטירים חדשיכם ומעדיכם שנאה נפשי, מפרק א בישעיה, ולא בהשמים כסאי, כדין הגמרא. רק בהלכה יט מביא הרמב"ם ש"נהגו העם להיות מפטירין קודם תשעה באב בשלש שבתות בדברי תוכחות", אך מנהג זה שונה ממה שנוהגים רוב קהילות ישראל היום, והוא אינו סותר את דברי הבבלי, ואת ההלכה שקבע הרמב"ם לגבי ראש חודש אב שחל בשבת: המנהג אותו מתעד הרמב"ם הוא להפטיר בשבת הראשונה בדברי ירמיהו, בשבת השנייה "חזון ישעיהו", ובשבת השלישית "איכה היתה לזונה". לפי מנהג

זה, גם בשנה רגילה בה ר"ח אב לא חל בשבת, הפטרת 'חזון' הנהוגה ברוב קהילות ישראל היום, מתחלקת לשניים: חלקה הראשון, הכולל את הפסוק 'חדשיכם ומועדיכם שנאה נפשי', נקרא בשבת השנייה של ימי בין המצרים, וחלקה האחרון, המתחיל במילים 'איכה היתה לזונה' נקרא בשבת השלישית הסמוכה לתשעה באב. זאת אומרת: לפי המנהג הזה, **בכל שנה** קוראים את ההפטרה הכוללת את הפסוק 'חדשיכם ומועדיכם שנאה נפשי' בשבת השנייה של ימי בין המצרים, וממילא, בשנה שבה חל ר"ח אב בשבת, לא צריך כלל לשנות את ההפטרה כדי לקיים את דין הגמרא, והדבר לא פוגע כלל במנהג להפטיר הפטרות מיוחדות לשלוש השבתות, כיוון שבשבת הבאה יפטירו בחלק השני של פרק א בישיעהו, החל מ'איכה היתה לזונה'. ואכן כך הוא גם מנהג קהילות תימניות בימינו, לחלק את הפרק הראשון בספר ישעיה לשני חלקים, ולהפטיר בהם בשתי השבתות הסמוכות לתשעה באב, בכל שנה.

אולם, כבר תוספות על הגמרא במגילה עמדו על כך שהמנהג האשכנזי לא יכול להתיישב עם שיטת הבבלי, כיוון שבאשכנז מפטירים בשבת שלפני תשעה באב בהפטרת חזון, ובזו שלפניה ב'שמעו דבר ה', ולא יתכן שבשבת ר"ח אב יפטירו בהפטרת חזון, השמורה לשבת שלאחריה. המנהג האשכנזי מיוסד על המנהג המתועד בפסיקתא דרב כהנא, והוא בעצם תיעוד של מנהג ארץ ישראל הקדום. מהפסיקתא ניתן ללמוד על מנהג ההפטרות המיוחדות לשלוש השבתות שלפני תשעה באב, וגם על הפטרות שבעה דנחמתא בשבתות שלאחר תשעה באב, ושתי הפטרות בענייני תשובה בשבתות הקרובות ליוה"כ. תוספות במגילה מתייחסים לעובדה שמנהגנו הלכה למעשה הוא דלא כבבלי, ובתוספות במסכת פסחים (מ, ב ד"ה אב) מוצגת עובדה זו כאמירה עקרונית רחבה יותר: **"ובכמה דברים אנו סומכין על ספרים חיצונים ומניחין גמרא שלנו"**, ואחת הדוגמאות שמביאים תוספות הוא שלא מפטירים 'חדשיכם ומועדיכם שנאה נפשי' בשבת ר"ח אב. ניסוח חד עוד יותר של עיקרון זה מופיע בדברי הראב"ה:

ואנן דקרינן ליה לחזון ישעיהו בשבת הסמוכה לתשעה באב נראה לי דסמכין אסדר דרשות סימני הפטרה שבפסיקתא דרב כהנא [...] וכל שאינו בקי במדרשים ובספרים חיצונים אין לו לסתור ולהרוס בבין קדמונים ומנהגם ואם ריק הוא ממנו ריק:

(ראב"ה חלק ב, מגילה, תקצה)

סוגיה זו פותחת לנו צהר לנושא רחב יותר, שאין כאן המקום לעסוק בו, והוא השפעת מנהג ארץ ישראל, גם במקומות שהוא סותר את פשט דברי התלמוד הבבלי, על מנהג יהדות אשכנז, בנושאים שונים, ובעיקר בנושאים הקשורים לענייני תפילה, ברכות ובית כנסת.

אם כן, באשכנז, ובמקומות נוספים התקבל המנהג להפטיר ב'תלתא דפורענותא' המוזכרות במדרש, מנהג שסתר את האפשרות להפטיר בר"ח אב שחל בשבת בחלק הראשון של פרק חזון ישעיהו. אלא שכאן עלתה בעיה הלכתית חדשה: בשנה רגילה מפטירים בשבת השנייה של בין המצרים הפטרת 'שמעו דבר ה' בית יעקב', מהפרק השני בירמיה. אך כאשר ר"ח אב חל בשבת, האם הפטרה זו דוחה את הפטרת ר"ח? האפשרות שהועלתה בבבלי להפטיר ב'חדשיכם ומועדיכם שנאה נפשי', הפטרה המתאימה גם לר"ח וגם לחודש אב, אינה אפשרית כאמור,

ואם כן, יש צורך לבחור האם להפטיר בהפטרה הרגילה של ר"ח: השמים כסאי, או לוותר על הפטרת ר"ח ולשמור על הרצף של הפטרות תלתא דפורענותא. שאלה דומה עולה לגבי מצב בו ר"ח אלול חל בשבת: האם הפטרת ראש חודש דוחה את הרצף של הפטרות שבעה דנחמתא, שגם הן מקורן בפסיקתא, או שמא במצב כזה מוותרים על הפטרת ראש חודש. מדברי התוספות בפסחים (שם) נראה שבמצב כזה מפטירים בהפטרת ראש חודש, אולם יתכן, וכך טען הגר"א (או"ח תכה, א), שחל שיבוש בדברי התוספות, שכן התוספות טוענים שההכרעה להפטיר ב'השמים כסאי' במצב כזה מפורשת בפסיקתא, למרות שבפסיקתא אין לכך זכר. סיפור מעניין דרכו אפשר ללמוד על היוכוח המתמשך שהיה בעניין זה בין פוסקי ההלכה באשכנז בתקופת הראשונים, ולעומת זאת, על המנהג שנהג בפועל בקהילות, מצוי בתשובת המהרי"ל (סימן יז): לאחר שהוא מציג את המחלוקת בנושא זה, הוא מספר שבבית הכנסת שאל אותו הנער המפטיר כיצד עליו לנהוג למעשה, והוא הפנה אותו לשאול את ר' זלמן רונקיל, שהיה רבה של מגנצא באותה תקופה. ר' זלמן הורה לנער להפטיר 'השמים כסאי', אך כאשר הנער חזר עם התשובה, כותב המהרי"ל, "ברוך חזן אבי הנער", אבא של הנער המפטיר, "אמר אלי שלא רוצה להשגיח עליו", אל ר' זלמן "ואמר לבנו – שמעו", דהיינו, להפטיר כמו בכל שנה, "שמעו דבר ה' בית יעקב", ולא להפטיר את הפטרת שבת ר"ח. המהרי"ל כותב כי הוא לא התווכח עם אבי הנער, למרות פסיקת הרב, "כי התושבים גם הם העידו שלא שמעו מעולם אלא שמעו", דהיינו, הפטרת 'שמעו דבר ה''. מכל מקום, הספק ההלכתי נידון גם בדברי הפוסקים, ובדברי הבית יוסף בהלכות ראש חדש (סימן תכה) מוצעת פשרה: לקרוא בשבת זו כמו בכל שנה את הפטרת 'שמעו', ולהוסיף את הפסוק הראשון והאחרון של הפטרת השמים כסאי, וכך 'ירוויחו' גם את אמירת הפסוק 'והיה מדי חדש בחדשו', שבסוף ההפטרה. הדרכי משה שם מעלה גם הוא את האפשרות לעשות כדברי הבית יוסף, אך למעשה, בשולחן ערוך, וגם ברמ"א אפשרות הפשרה כלל לא מוצעת: השו"ע מכריע לגבי ראש חודש אלול שחל בשבת שלא לשנות את רצף הפטרות שבעה דנחמתא, ולהפטיר 'עניה סוערה', והרמ"א מוסיף שיש מפטירים, גם בראש חודש אלול וגם בר"ח אב, את ההפטרה הרגילה של ראש חודש, השמים כסאי, וכותב שבמקום שאין מנהג, יש להעדיף לעשות כך.

למעשה, הגר"א ואחריו פוסקים רבים הורו להשאיר את המנהג על כנו, ובפועל ברוב הקהילות נוהגים להמשיך ברצף של תלתא דפורענותא ושבעה דנחמתא גם בשבת ר"ח, ויש שנוהגים כמנהג הב"י ומוסיפים את תחילת הפטרת השמים כסאי וסופה. לגבי ר"ח אב שחל בשבת, יש להוסיף שכבר כתבו ראשונים, ודבריהם הובאו בתשובת המהרי"ל שהזכרנו קודם, שגם כאשר מפטירים בהפטרה הרגילה של תלתא דפורענותא – הפטרת 'שמעו דבר ה' בית יעקב' – יש 'זכר' מסוים לראש חדש, במילים 'בחדשה ימצאונה', שלדעת רש"י בפירושו שם לספר ירמיה (ב, כד) יש רמז לחודש אב, אליו רומז הנביא כחודש שבו עם ישראל יימצא ויילכד בעקבות חטאיו.

הזכרנו בתחילת הפרק, שמנהג התימנים להפטיר בשבת השנייה של ימי בין המצרים את החלק הראשון של פרק 'חזון ישעיהו בן אמוץ', ולסיום נזכיר מנהג מיוחד נוסף, מנהג יהודי ג'רבה, הנוהגים להפטיר בשבת הסמוכה לתשעה באב לא ב'חזון ישעיהו' שבתחילת הספר, אלא בנבואת פורענות קשה מפרק כב שבספר ישעיהו, 'משא

גיא חזיון'. שנזכה לימים בהם לא נצטרך להתלבט בשאלה מה להפטיר בראש חודש אב שחל בשבת, אלא רק בראש חודש אלול, ויתקיים בנו סופה של הפטרת 'עניה סערה':

כָּל־כָּלִי יוֹצֵר עָלֶיךָ לֹא יִצְלַח וְכָל־לְשׁוֹן תְּקוּמֵ־אֲתָךְ לְמִשְׁפָּט תִּרְשָׁעִי זֹאת נִחַלְתָּ עִבְדֶּי ה'
וְצִדְקָתְךָ מֵאֲתֵי נְאֻם־ה':

(ישעיהו נד, יז)